

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Число 2-2005

науковий
громадсько-політичний
культурно-мистецький
релігійно-філософський
педагогічний журнал

– залучення до науково-дослідної, пошукової діяльності та здобуття наукових звань і ступенів у галузі українознавства та української мови учнів, учителів Гімназії, абітурієнтів, студентів, викладачів, фахівців та науковців ТНУ.

Організація та координація виконання Угоди з боку ТНУ покладена на керівництво щойно створеного факультету українознавства, а сам факт його створення дуже значущий, це майже історичне подія в освітянському просторі Криму й України. Саме на базі цього факультету, за домовленістю керівників НДІУ і ТНУ, після певних наступних за планами ТНУ перетворень, у найближчому майбутньому буде утворено Інститут українознавства.

За стислий час роботи в Криму (22 – 24 лютого) директором НДІУ МОНУ Кононенко П.П. були підписані і почали втілюватися в життя Угоди з: МОН Автономної Республіки Крим, КРІППО, мерією Сімферополя, НВК "Українська школа-гімназія" у Сімферополі. Але кожна з цих угод має у регіональній організаційній моделі діяльності НДІУ МОНУ в Криму свою особливу функціональ-

ну специфіку і мету та інформаційну насиченість, які не варто змішувати до купи, і саме через те їх розгляду обов'язково буде надано місце у наступних публікаціях окремими частинами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чешков О. Витоки кризи в українській освіті. Журнал "Українознавство", Число 3-4, 2004. – с.158-164.

2. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення; викладання, оцінювання. © 2002 European Centre for Educational Cooperation on Ukrainian translation.

3. Савченко С. Крим: мовно-освітня резервація. Журнал "Українознавство" Число 4, 2002. – с. 93-95.

4. Вольвач П. Кримські аномалії (хто навчає і кого виховують у кримських вузах?). Журнал "Українознавство" Число 1(6), 2003 рік. – с. 199-201.

5. Кононенко П., Кононенко Т. Освіта ХХІ століття: Філософія родинності. Видавництво "Артек". – К., 2001. – с. 29-34.

ДЖЕРЕЛА ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1990-Х РР.

Роман ОФІЦІНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету (Ужгород)

На середину 1990-х рр. в Україні оформився панівний політичний конгломерат (номенклатура, націонал-демократи і нова бізнес-еліта), що характеризується феноменами трайбалізму і конвертації влади у власність. Президентсько-парламентський конфлікт і міжусобиці по лінії центр-регіони послужили для української верхівки селективними і модернізаторськими тестами.

Отримавши контроль над значною мірою дотаційними сферами ідеології та культури, опозиційній еліті (націонал-демократам), роз'єднаній "хворобою лідерства", не вдалось обійняти впливові посади в органах виконавчої влади і визначити стратегію суспільного поступу.

Ці факти дали підстави компаративісту Галіні Зеленько зробити висновок: в Україні на початку 1990-х відбулася лише зміна курсу при незмінності рушійних сил [8, 15]. Модернізаторська еліта сформувалася з двох джерел: членів суспільних рухів націонал-демократичного спрямування і опозиції всередині Комуністичної партії [16, 10-12].

Вивчав особливості постсоціалістичних держав і доктор політичних наук Анатолій Пахарев [19]. Він класифікував українську правлячу еліту як політичний конгломерат, що склався з представників радянсько-комуністичної бюрократії, adeptів найчастіше націоналістичних або націонал-демократичних сил і власників капіталу, ідеологія яких характеризується широким спектром доктрин – від лібералізму до соціал-демократизму.

На додачу генерал-майор СБУ Олександр Нездоля у співавторстві розповів про "тіньові" аспекти президентських виборів 1994 і 1999 рр., хто і яким чином збагачувався у 1991-1994 рр. [18]. В умовах перехідного періоду домінуюче становище у держуправлінні посіла адміністративно-політична бюрократія, заручена з бізнес-елітою або олігархією.

Як образно висловився Л. Кучма, у президента не так багато часу для літературної творчості. Проте, будучи на чільних місцях українського державотворення (еволюції від державності декоративної для всього світу і фіктивної внутрішньої до повноцінного суверенітету і незалежності), він – партійний представник радянської науково-технічної інтелігенції та суверен-комуніст кінця 1980-х – початку 1990-х, природно відобразив усвідомлену сутність звершень у переломну добу: "Наша сучасна історія, новітня історія української одної України починається з моменту унікальної одностайності – загальнонаціонального референдуму 1991 року" [14, 22, 28; 15, 445]. Для Кучми цей процес історично закономірний.

Перший голландський посол в Україні Роберт Серрі упродовж липня 1992 – серпня 1996 рр., за власним зізнанням, був наділений привілеєм зблизка спостерігати становлення нової європейської країни, котру за площею і кількістю населення часто порівнювали із Францією [23, 9-12]. Україна завдячила своєю незалежністю саме смуті та хаосу, посягнним генеральним секретарем КПРС і першим президентом СРСР М. Горбачовим. Вирішальне значення мав перехід комуністів на національні позиції. Політичне життя в Україні опинилося в руках різних кланів номенклатурного походження.

Дмитро Табачник понад два роки очолював президентську адміністрацію (1994-1996), перетворивши цю посаду на другу за впливовістю у державі. Дмитро Видрін був радником президента з внутрішньої політики (1994-1995). Їх ліберально-демократичний підхід до суспільної проблематики вважався артикуляцією поглядів президентського середовища початку "епохи Кучми" [2]. Не випадково спонсором спільної книги виступив американський фонд Макарура.

Недорозвиненість політичних партій, за спостереженням Видріна й Табачника, звела до мінімуму їхню роль як генератора нових ідей. Це стало провідною з причин неефективності, гіперкорумпованості державних структур і уподібнення адміністрації президента до апарату центрального комітету Компартії України радянської доби. За іронією долі АП навіть розташувалася в будинку ЦК. Автори цілком слушно пов'язали повільність реформ із млявим становленням громадянського суспільства.

У гостродискусійній брошурі "Влада–опозиція–держава в Україні" (1994) один з навідоміших політв'язнів Радянського Союзу Юрій Бадзьо афористично прокоментував ситуацію 1990-х: історичне щастя України полягало в тому, що "коли достиглий і перестиглий імперсько-тоталітарний плід від струсу (антидержавний заколот) просто впав, владу було кому підібрати" [24, 326]. Цілком закономірно, що в центрі та на місцях вона дісталася номенклатурі, оскільки іншого достатньо розвиненого кількісно і якісно соціального й політичного середовища, придатного для будівництва держави, не було й пізніше не сформувалося.

Націонал-демократи виявилися надто слабкими, щоби втілити свій проект політичних і економічних реформ за прибалтійським чи центральноевропейським сценарієм, але виявилися достатньо сильними, аби "перешкодити посткомуністам здійснити в Україні реставрацію неосоветизму білоруського зразка" [21, 66]. Приміром, Народний рух добився успіху з двома президентами Кравчуком і Кучмою. Обидва перед виборами унікали націоналістичних ідей, а потім їх використали (Christian Science Monitor, 28 серпня 1995 р.).

Однак Рух здригнув у сутичках діадохів і був поглинутий олігархією в особі "червоних директорів" ВПК, колгоспного лоббі, вугільної та газової мафії (Basler Zeitung, 31 серпня 2001 р.). Як борці за права людини, колишні дисиденти толерували всі нації та ідеології, крім тоталітарної. Але вони не виявили терпимості у взаємних стосунках.

Сучасне українське суспільство пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і

стрімку урбанізацію останніх десятиліть. З двох третин вітчизняної еліти за 50 років, майже 87% походять із сіл або невеликих міст "сільського типу" [25]. Тобто – це носії традиційної культури, яка, поруч позитивних рис, містить і трайбалізм – схильність до містечковості, клановості та кумівства.

Ця еліта компенсувала суспільне невизнання через набуття зовнішніх ознак елітарності: відзнак, нагород, звань, наукових ступенів, видання "власних" творів, демонстративного споживання, набуття "шляхетних" титулів, показової релігійності чи фотографування з президентом Клінтоном і віце-президентом Гором, як Вадим Рабинович у вересні 1995 р. [30].

Закон соціальної регенерації, відкритий російським філософом-дисидентом Зинов'євим, засвідчив: якщо кадри старої системи потрапляють у нову, то вони не пристосовуються, а змушують підлашуватися під себе, реанімують навіть побутовий дизайн [3]. Цей закон безвідмовно діяв на пострадянському просторі. Директор радгоспу замість європейської Білорусі створив стилістично бездоганний радгосп, голова периферійного КДБ збудував в Азербайджані провінційну "контору" з катівнями, розвідник перекроїв Росію, замінюючи губернії на округи-резидентури.

Українська модель 1994-2004 рр. у цій схемі дістала назву "президент-директор". Генеральний директор "Південмашу" перетворив країну в аналог заводу. Кучма не став президентом у класичному сенсі, а тільки повновладним директором держави. "Марчук усе одно багато в чому залишився контррозвідником, так само як у Кравчукові живе працівник ЦК, а в Кучмі – директор. Минуле міцно тримається за нас," – наголосив в унісон і перший президент України [11, 22-23].

Політв'язень 1970-1980-х Василь Овсієнко нагадав, що на початку ХХІ ст. його слідчі Анатолій Чайковський очолював Житомирське СБУ, а Микола Цімох працював в адміністрації президента. Володимир Малинков писав про негідну роль слідчого КДБ, а в умовах незалежності міністра внутрішніх справ, голови СБУ і секретаря РНБОУ Володимира Радченка у катуваннях його дружини. Прокурор Віталій Бойко, який посадив Миколу Руденка і Олексу Тихого, очолював Верховний суд. Прем'єр, потім міністр оборони Євген Марчук не розповів щиро, що робив у КДБ УРСР. Відверто погромною інституцією була Спілка письменників, про що нагадали восени 2003-го її голові, народному депутату від "Нашої України" Володимиру Яворівському, котрий активно долучався до таврувань інакомислячих.

На мундирі глави президентської адміністрації (2002-2004) Віктора Медведчука "плями" трагічної долі поетів Юрія Литвина (загинув 4 вересня 1984 р.) і Василя Стуса (4 вересня 1985 р.). Литвин отримав три роки колонії суворого режиму і в останньому слові 17 грудня 1979 р. зазначив: "Пасивність мого адвоката Медведчука в захисті обумовлена не його професійним профанством, а тими вказівками, які він одержав згори, і підлеглістю: він не сміє розкривати механізму вчиненої проти мене провокації".

Мова йде про спеціальний список захисників, яких дозволяли вибирати дисидентам. Отримавши допуск від КДБ, ці адвокати відрізнялися слухняністю [9]. Але були винятки. Сергій Мартиш після блискучої касаційної скар-

ги у справі Олесея Сергієнка міг захищати лише кримінальних злочинців. У 1979 р. він у радянському суді запропонував звільнити В. Овсієнка за відсутністю складу злочину і покарати міліціонерів за фальсифікацію справи.

Згідно самвидавного звіту про судовий процес 29 вересня – 2 жовтня 1980 р., Медведчук на суді визнав, що всі злочини підзахисного "заслужують на покарання". Але просив врахувати, що Стус, працюючи на виробництві, виконував норму і має низку хронічних захворювань. Такі аргументи не пом'якшили вирок: дев'ять років суворого режиму і п'ять років заслання. Насправді підсудного боронили жінки Михайлина Коцюбинська і Світлана Кириченко (дружина політ'язня Бадзя). Остання заявила, що "свідчитиме на тому суді, де Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних". Із заслання на увесь світ пролунав голос академіка Андрія Сахарова: "Нелюдяність вироку українському поету Василю Стусу – сором радянської репресивної системи".

Рештки старої державної влади, що зазнали незначних змін на початку 1990-х, мали деструктивний вплив на становлення нових взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок [7, 11]. "Кадрова чехарда" перетворилася на повсякденне явище. Уряд Фокіна оновився лише на 8 осіб, а Кучми – на 32-40 %.

За перші десять років незалежності Україна мала 9 прем'єрів, 15 перших віце-прем'єрів, 47 віце-прем'єрів, 6-8 разів мінялися всі керівники міністерств і відомств [1, 109-110]. Деякі посадовці перебували на посадах лише 2-3 місяці. Проте кадровий склад урядів, незважаючи на численні ротації, не дуже змінився. Старою залишалась і структура Кабінету міністрів.

Велемовною ознакою спадкоємності стало те, що навіть у 1996 р. в нових органах влади працювало ще 75% старої комуністичної номенклатури, причому 50% – "брежневського призову". Отож усі великі "тіньові" капітали зроблені безпосередньо в коридорах влади, її колишніми і нинішніми носіями [5, 8-10]. Передумовою первісного нагромадження капіталу був прихований елемент відносин соціалістичної власності – тіньове володіння.

Цей процес відбувся у прямій і опосередкованій, легальній і кримінальній формах. Прямою формою стала приватизація державних підприємств, землі та житлового фонду, де порушили еквівалентність обміну. До опосередкованої відносяться інфляція, приховане субсидування господарюючих суб'єктів із бюджету, вибіркова підтримка і селективна дискримінація підприємців держорганами, спекулятивні банківські та фінансові операції, несплатежі, ухилення від податків, затримки зарплат і соціальних допомог тощо.

Приватизаційні процеси не змогли суттєво змінити монопольну структуру, притаманну переважній частині вітчизняних ринків. Становлення конкурентних відносин заважав, насамперед, феномен зрощення влади і власності. Масштабний перерозподіл активів привів до переміщення коштів із продуктивного у фінансовий сектор і сферу обігу.

Серед осіб, які протягом 1991-2003 рр. призналися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради національної безпеки і обо-

рони, глава адміністрації президента), вихідці зі старої номенклатури склали 73%, а серед осіб, які з 1995 р. займали посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80% [25]. Приміром, на керівних посадах в усіх південних областях ротації фактично не відбулося [20, 11].

Типова чиновницька спайка на місцевому рівні (приятельські контакти голів держадміністрацій, ради, суду, начальника міліції, прокурора, керівників найбільших підприємств на межі "кругової поруки") нагадала начальнику ад'юнктури Одеського інституту внутрішніх справ Олегу Долженкову "чистісінький розвинений соціалізм" [6].

За майже десятиліття існування посади голови обласної державної адміністрації президент Кучма підписав 72 відповідних укази. Рекорд за Херсонською областю, де змінили 8 перших осіб, причому Сергій Довгань протримався лише 3 місяці (2004). Найуспішнішим виглядав Анатолій Засуха, який керував Київською областю вісім років. Головне вчасно показати, що лояльність до президента перевищує увагу до інших центрів впливу. При оцінюванні роботи голови облдержадміністрації соціально-економічний критерій був другорядним.

Чи не кожен уряд мав на меті проведення адміністративної реформи. В основному ці заходи передбачали скорочення центральних органів виконавчої влади та їх штатів. Не випадково для Globe and Mail 25 червня 1997 р. міністр юстиції Сергій Головатий, реформатор із надзвичайно складною місією лідера антикорупційної кампанії, виглядав як людина, котра зазнала поразки.

Апарат (близько 800 вишколених за радянських часів бюрократів) контролював усі засоби зв'язку між Кабміном та міністерствами і відомствами. Він значно впливовіший за міністерство, де в середньому 300 осіб. Для порівняння: в урядових секретаріатах західноєвропейських країн працювало менше 100 фахівців. Отже, антикорупційні зусилля міністерства юстиції завалили стосами документів вторинної ваги [29]. У 1999 р. знову спробували реально перебудувати центральні органи виконавчої влади.

Здобуття контролю над суворо централізованими силовими структурами визначило долю молодої держави. Тут номенклатура виявилася на висоті: примусила їх служити незалежній Україні [13, 3-6]. У 1992-1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів. Чимало з них не спрацювали в умовах постсоціалістичного переходу. Оскільки ситуація виглядала краще російської, особливо щодо продовольчого постачання, то переважали небезпечні настрої якомога повільнішого здійснення реформ.

Конфлікт між прибічниками президентської і парламентської форм правління породив у лютому-березні 1992 р. Державну думу. Президент намірився перебрати частину повноважень Верховної Ради. Водночас запроваджено посади представника президента – найвищого посадовця виконавчої влади на регіональному і місцевому рівнях (нині голова обласної, міської для Києва і Севастополя, районної держадміністрації).

Через дев'ять місяців внаслідок опору парламенту виявилось, що Держдума "мертвонароджена ідея". Президент її розпустив. Навесні 1993 р. Верховна Рада зміцнила статус голів обласних і районних рад, спровокувавши бо-

боротьбу за регіональне верховенство, а прем'єр Кучма спробував підпорядкувати собі представників президента.

Політична криза 1993-го влітку надзвичайно ускладнилася соціальними виступами (потужний шахтарський страйк). На хиткому економічному ґрунті (гіперінфляція) вона привела не до відволікаючого маневру через референдум, а до дострокових президентських і парламентських виборів-1994 [27; 28]. Проїшла своєрідна "числовбори-1994": змінено президента і не були обрані 138 депутатів попереднього складу із 188, які знов балотувалися. Це оздоровило номенклатуру ("партію влади") і підготувало до активності у подальшому.

Наміри потенційних революційних перетворень суспільних відносин виразно окреслені у президентській програмі восени 1994 р. Але, запримітив доктор юридичних наук Володимир Селіванов, вони не отримали своєчасного підкріплення ефективними заходами з боку не тільки всіх гілок влади, а, як не парадоксально, й власне виконавчої вертикалі [22, 106].

По "гарячих слідах" у Києві в липні 1994 – грудні 1996 рр. Андреас Віттковскі ретельно зібрав матеріали для дисертації доктора політології, котру захистив у Бременському університеті, а пізніше отримав місце співробітника Німецького інституту співробітництва і розвитку в Берліні. Він запропонував цілісний і концептуальний опис України у перші роки незалежності. Книжка рясніє посиланнями на газети, журнали, книжки, документи різноманітних відомств і чисельні авторів інтерв'ю.

Українська незалежність уособила "стратегічний історичний компроміс" комуністичної номенклатури з національним рухом на тлі шахтарської соціальної боротьби. Віттковскі не зупинився на "дилемі одночасності" ринкової, демократичної, національно-державної трансформацій. Не менше значення має "центральна дилема політичної економії": у поточній політиці реалізувалися головним чином не національні інтереси, а досить відмінні від них – індивідуальні чи групові. Це зробило посткомуністичну трансформацію "п'ятирічкою без плану": боротьба між різними групами (а відтак і суспільними інститутами) унеможливила будь-яке планомірне реформування [4, 166-167, 190-191, 218-219].

Здебільшого домінувала найпростіша форма rent seeking – прагнення прибутку від конвертації влади у власність, що успішно перешкоджало реформам, про потребу яких довго говорили передусім ті, котрі їх блокували.

Це явище бюрократичного корпоративізму мало три етапи: пересування засобів і капіталів із держсектора у приватний, інтенсивне використання "ренти влади" (приховане фінансування задля привілейованих умов), ріст організаційного рівня (промислово-фінансові групи) [12, 212-214]. Переміг у тому протистоянні Леонід Кучма. Перші роки його правління подарували шанс вийти з глибокої кризи. Розколотому і розчарованому суспільству він запропонував у 1994 р. "новий національний проект" ("другий історичний компроміс") консолідації та трансформації. "Безжальна правда" про катастрофічну ситуацію в країні, висловлена в презентаційному

виступі прем'єра Кучми в жовтні 1992 р., була вже не лише передумовою парламентського схвалення програми реформ, а й засобом виробити імідж героя-рятівника. Антикомуністична частина суспільства воліла бачити реформатора, хоча його дії не завжди цьому відповідали: запропоноване передбачало посилення адмінрегулювання.

Відтак Віттковскі слушно назвав "запроваджені Андроповим методи боротьби з корупцією та злочинністю як владного інструмента "приручення" політичних супротивників" основою політичної культури сучасної України. Конфлікти між президентом і Верховною Радою не припинилися, а на посту прем'єра Кучма терпів лише того, хто не претендував на самостійну роль.

Київ спромігся без жодного пострілу нейтралізувати сепаратистські промосковські настрої [26]. Приміром, "кримська карта" протягом січня 1994 – березня 1995 р. ускладнилася кривавими зведеннями рахунків між мафіозними угрупованнями, до яких були причетні окремі парламентарі автономії. Президент Борис Єльцин не допустив втручання Росії у кримські події [15, 484-485]. Ця зважена позиція звела нанівець зусилля інспіраторів крупного конфлікту.

"Якби мені не вдалося нормалізувати ситуацію в Криму, я скінчився б як політик і державний діяч", – воістину кримська криза, що мала зарубіжне джерело, стала восени 1994 р. першим серйозним випробуванням для президента Леоніда Кучми. Ззовні її уособило протистояння між керівниками автономії – президентом Юрієм Мешковим і спікером Сергієм Цеківим та інститутами влади республіки.

У 1993-1994 рр. не останню охолоджуючу роль тут грав зовнішній чинник. У пік словесних баталій про Севастополь посол США в Україні Роман Попадюк рішуче нагадав про непорушність кордонів згідно Гельсінських угод [17, 141-142]. Аналогічну позицію своїх урядів оголосили посли Великобританії С. Хіменс, Італії В. Сурдо, Іспанії Е. Хунко та ін. Найпізніше зреагував французький посол. Отож 31 січня 1994р. обрали президента, а у квітні 1995 р. цю посаду скасували, змінивши конституцію автономії.

Всередині держапарату по лінії "центр-регіон" не бракувало тривалих і бурлескних міжусобиць, що виникали на ґрунті дріб'язкового загострення міжособистих стосунків, нерідко спровокованих зависокими меркантильними амбіціями. Так, у 1996 р. за особистої участі президента Кучми пройшла бурхлива весняно-літня кампанія усунення з посади голови Київської міської ради і державної адміністрації Леоніда Косаківського. 13 травня 1996 р. канадська газета Eastern Economist не полінувалася навіть розмістити величезну статтю "Вороги біля воріт. Змова, щоби примусити мера Києва піти з посади" [10, 108-110]. Детально проаналізовано перетин політичних і економічних інтересів тимчасових союзників у боротьбі за столицю.

Як бачимо, найбільша напруга виникла не між партіями, ідеологіями чи гілками влади, а між політико-економічним центром і регіонами. Шерман Гарнетт у Central European Economic Review (березень 1998 р.) запримітив, що мовилося вже не про загрозу незалежності (як на початку 1990-х), а скоріше про те, якою державою стане Україна: частиною Європи чи її околицею.

Цілком очевидно, що, по-перше, на середину 1990-х рр. панівний в Україні політичний конгломерат (номенклатура, націонал-демократи і нова бізнес-еліта) чітко усвідомив "стратегічний історичний компроміс" і відсунув загрозу залежності далеко за межі можливого. По-друге, будучи традиційною, сільською за походженням, правляча еліта виявилася просякнутою трайбализмом, що гармонійно вписався у соціальну регенерацію багатьох елементів старої системи державної влади.

По-третє, притаманний цьому часові феномен конвертації влади у власність іманентно спонукав до гучно задекларованих, але заздалегідь персоніфікованих антикорупційних кампаній, як дієвого інструменту циркуляції еліт. По-четверте, перманентний президентсько-парламентський конфлікт, нагальна потреба нейтралізувати кримський сепаратизм і міжусобиці (центр-регіони) поставили протягом 1993-1995 рр. перед українською верхівкою важкі селективні бар'єри і модернізаторські тести.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валевський О. Державна політика в Україні. – Київ: НІСД, 2001. – 240 с.
2. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI століття. – Київ: Либідь, 1995. – 294 с.
3. Видрін Д. Епоха президента Кучми // Дзеркало тижня. – 2003. – 27 вересня. – С. 4.
4. Виттковски А. Пятилетка без плана. Україна на 1991–1996. – Киев: Сфера, 1998. – 240 с.
5. Дзюба Н. Первісне нагромадження капіталу в умовах постсоціалістичної економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук. – Харків, 2002. – 16 с.
6. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.
7. Дроботенко Н. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000 рр.): історичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 18 с.
8. Зеленько Г. Україна і Польща: моделі політичної модернізації: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Київ, 2001. – 20 с.
9. Кіпіані В. АдвоКАТИ й ЖЕРТВА // Українська правда. – 2003. – 4 вересня (www.pravda.com.ua).
10. Косаковський Л. Переворот на Крещатику. – Киев: EugeMag, 1998. – Ч. 1. – 231 с.
11. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. – Київ: Століття, 2002. – 390 с.
12. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: у 2 т. – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – Київ: Промінь, 2003. – 463 с.
13. Кульчицький С., Лебедева Ю. Україна – суверенна і незалежна держава // Історія України. – 2001. – № 12. – 32 с. (вкладка).
14. Кучма Л. Про найголовніше. – Київ: Арт-Ерія, 1999. – 351 с.
15. Кучма Л. Україна – не Росія. – Москва: Время, 2003. – 558 с.
16. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук. – Львів, 2003. – 16 с.
17. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – Киев: Укр. центр дух. к-ры, 1996. – 512 с.
18. Нестеренко С., Нестеренко Е., Нездоля О. Досьє генерала держбезпеки Олександра Нездолі. – Біла Церква: Дельта – Червона Рута, 2003. – 471 с.
19. Пахарев А. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис... д-ра політ. наук. – Київ, 2003. – 32 с.
20. Приходченко Л. Проблеми становлення політичного лідерства на регіональному рівні (на прикладі Південного регіону): Автореф. дис... канд. наук з держ. управл. – Київ, 2002. – 19 с.
21. Рябчук М. Кінець української "багатовекторності"? // Сучасність. – 2002. – Ч. 12. – С. 58-83.
22. Селіванов В. Право і влада суверенної України. – Київ: Ін-Юре, 2002. – 723 с.
23. Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? – Київ: Задруга, 1998. – 178 с.
24. Тисяча років української суспільно-політичної думки: Док. та матер. у 9-ти т. / Гол. редкол. Т. Гунчак. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. IX (1989–2001 роки) / Упорядк. і передм. Ю. Шаповала. – 659 с.
25. Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада. – С. 8-9.
26. Die Ukraine und die kühle Luft der Freiheit // Neue Zürcher Zeitung. – 2001. – 24 August.
27. Evarts E. Ukraine's president agrees to referendum // Christian Science Monitor. – 1993. – 10 September.
28. Lapychak C. Strikes hit Ukraine's leaders // Christian Science Monitor. – 1993. – 16 June.
29. Ukraine justice minister sacked // Financial Times. – 1997. – 21 August.
30. Ukrainian gained U. S. entry because of spelling mismatch // Washington Times. – 1997. – 13 December.